

Әшекей бұйым атауларының сөзжасамдық сипаты

Аңдатпа. Әшекей бұйымдар – бұл ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан, бізге атадан балаға мұра етіп қалдырылған ұлттық өнер туындысы, дәстүрлі және халықтық өнердің сарқылмас көзі. Халық қолөнері қандай болмасын оның тарихы әлеуметтік құрылымымен, әдет-ғұрыптарымен, салт-дәстүрлерімен өрілген.

Зергерлік бұйымдар – бойында көркем образдардың өзіндік ерекшелігін мұқият сақтаған жәдігер және қанша ғасыр өткеніне қарамастан, ол ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде беріліп келеді. Бұл өнер біздің ұлттық мәдениетімізде ерекше құндылықтар болып қана қоймайды, сонымен қатар бір жағынан, тіліміздің бай лексикалық қорынан орын алады. Екінші жағынан-рухани, философиялық, эстетикалық көзқарастар көрсеткіші ретінде өскелең ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеуде, халық шығармашылығын, дәстүрлерді меңгеруде өте маңызды. Біздің ұлттық мәдениетіміздегі қолданбалы өнер халқымыздың тарихының, оның ұлттық бірегейлігінің, дүниетанымының үйлесімді дамуын көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты – зергерлік бұйым атауларының сөзжасамдық сипатын ашу. Мақалада осы мақсатқа сай талдау жасалады, соның негізінде зергерлік бұйымға қатысты аталымдардың көпшілігі аналитикалық тәсіл арқылы жасалғаны дәйектеледі. Біздің тілімізде кейбір әшекей атаулары сирек қолданылатындықтан көнерген сөздер қатарынан орын алатын жағдайлар бар, кейде олардың мағынасын тек мәтін шеңберінде түсінуге болады. Сондықтан сәндік бұйым атауларына лингвистикалық талдаулар жасаудың маңызы зор екендігі айтылады.

Түйін сөздер: аналитикалық тәсіл, сөзжасам, лингвистикалық талдау, рухани және материалдық мәдениет, аталым, этимология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-100-110>

Кіріспе. Халықтың ұлттық бірегейлігінің негізгі ерекшеліктерінің бірі – ұлттық киімдері мен зергерлік бұйымдары. Бүгінде өнер туындыларында кездесетін ұлттық киім мен сән бұйымдарының атауларын анықтау, сондай-ақ этимологиясын, сөзжасамдық ерекшеліктерін анықтау жан-жақты филологиялық, лингвистикалық талдауды қажет етеді. Бұл жайттың маңыздылығы жаһандану дәуірінде, ғылыми-техникалық дамудың нәтижелері пайдаланылып, ұлттың келбетін танытатын бағалы құндылықтар қолданыстан тыс қала берген кезде, біздің күнделікті өмірімізден біртіндеп халқымыздың рухани және

материалдық мәдениетінің көрінісі болып табылатын дүниелердің ұмыт қалмауына ықпал етеді. Себебі ол дүниелердің атаулары, яғни лексикалық қор біздің тілімізден де жоғалуда. Тіліміздегі кейбір сөздер қолданыстан шығады, мағынасы көмескі болады, кейде олар жаңарып, мағынасы кеңейеді. Біз тілімізде байырғы сөздерді сирек қолданылатын болғандықтан олардың мағынасын тек мәтін шеңберінде түсіне аламыз, сондай-ақ, өнер туындысындағы ежелгі атауларды тек сөздік арқылы түсінуге болатын сәттер кездеседі. Атап айтқанда, біздің ұлтымыздың тарихы, өмір салты, ойлауы мен эстетикалық қалауы оның рухани байлығынан

ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде қолданылатын жабдықтардан, жиһаздардан, киімдерден, зергерлік бұйымдардан көрінеді. Сондықтан олардың барлығын салалар бойынша жинау, зерттеу біздің мәдениетімізді жас ұрпақ үшін, тіпті өткен тарих пен асыл мұраға үлкен талғамы бар жас ұрпақ үшін түсіну мен игерудің басты кілті болады. Себебі бүгінгі таңдағы қазақ қыздарының ободок, кулон, заколки, невидимка, цепочка, зажим, перстень, запонки, броши – брошьтар деп жүруі кімді болса да қынжылтаты анық.

Өркендеген халықтардың көпшілігінде өздері жасаған мәдени барлық материалдық және рухани жиһаздарды жинау және сіңіру ғана емес, сонымен қатар оларды мұқият ретке келтіру, жинау, қағазға түсіру және талдау, зерттеу тәртібі бар. Мұндай шаралар елде көптеген қазыналарды, сондай-ақ болашақ мұраларды тануға, сақтауға, ұрпаққа насихаттауға бағытталған. Кез-келген халықтың ғасырлар бойы жинақталған материалдық және рухани қазынасы бар.

Халқымыздың әр түрлі дәуірлердегі материалдық және рухани мұрасының атаулары, лексиканың бұл қабаттары тілдің кумулятивтік қызметі негізінде өз бойында сақтап және оны бүгінгі күнге дейін жеткізген. Әйелдердің зергерлік бұйымдары тек қана қазақ халқының ерекшелігін танытып қоймайды, еліміздің өзінде әр өңірдің өзіндік ерекшелігін аңғартып, бір-бірінен дараландырады. Яғни, әшекей таққан адамның қай аймақтан шыққанын оның киген киімі мен зергерлік бұйымдары арқылы анықтауға болатын болған.

Қазақ зергерлері әдетте білезік, алқа, сақина, сырға, тіс шұқығыш (алтын-күмістен жасап, қалтаға салатын), қиықша, піллә, тоң, алқа, тоға, сәукеле, түйреуіш, шеге жасайды, ілмек, сағат бау, үзбе, түймелер, түйме тұтқалар, бұрандалар, тоғалар, белдіктер, қалталар және т.б. ірілі-ұсақты қажетті зергерлік асыл бұйымдарды жасап, адамның эстетикалық талғамын, жеке көрік-келбетін көркейтетін істермен айналысқан. Алтын мен күмістен жасалған табақтар, ағаш төсек, ер-тұрман, қару-жарақ, жазу аспаптары, ауыздық,

насыбай шақша, опа сауыт, домбыра, қобыз, керней, т.б. күнделікті тұрмыста тұтылатын заттарды зергерлер әшекейлеп, өрнектеп қана қоймай, қолдан ойып, немесе темірден иіп жасап отырған. Кейінірек, зергерлердің сүйікті кәсібі жиһаз жасау және жиһаздың әртүрлі бөліктерін безендірумен де айналыса бастаған. Зергерлердің қолынан шыққан әртүрлі бұйымдар және әшекейлердің кескіндері мен пішіндері әрі олардың атауларының түрі - әдебиет пен тіл білімі салаларына үлкен үлес қосты деп айта аламыз. Дәлірек айтсақ, тіл білімінде, этнолингвистикада және когнитивтік лингвистикада қолөнер зергерлік бұйымдарының атауы ерекше жағдайларды, бұйым атауларына тікелей қатыстылықты білдіретін қалыптылықты, танымдық қасиеттерді қамтитын ерекше тілтанымдық бағыт ретінде қарастырылады. Қазақ зершілерінің қолдарынан туындаған өнер туындыларын басқа елдің түкпір-түкпірінен келген халық шеберлері ежелгі оюлардың өте әдемі және ерекше көшірмелерін жиі жасайды. Сонымен, өнерге, еңбекқорлыққа, зергерге деген сүйіспеншілік ел арасында арта түспесе кемімейтіндігі де ақиқат. «Зергердің көзі өткір, қолы епті, ойы ұшқыр», «Кісінің қыңырлығы зергердікіндей» деген халық аузына тараған афоризмдерден біз зергерді құрметтегендігін, және осы кәсіптің халыққа қажет екендігін түсінеміз. Ежелгі заманнан қалыптасып, көзге танымал, құлаққа сіңісті болған зергерлік бұйымдар атаулары да ерекше болып келеді. Мәселен, «алтын алқа», «алтын қиықша», «алтын піллә» және т.б. когнитивті атрибут сияқты ерекше атаулар бар. Сонымен қабат, «алтын қиықша», «алтын піллә», «алтын тоқыма», «күміс шелпек», «күміс тоға», «зерлі сәукеле», «алтын түйреуіш», «күміс шеге», «алтын тоға», «сағат бау», «ілмек», «зерлі түйме», «пышақ сабы», «күміс бұрандалар», «белдік тоғалар», «зерлі баулар», «кестелі қалталар», т.б. атауларды да жазба әдебиеттерінен, көркем шығарма тілінен жиі ұшыратамыз.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында теориялық-әдістемелік негіз ретінде сөзжасам саласының қағидалары басшылыққа алынды. Қажетіне қарай

сипаттама, сөзжасамдық талдау, жүйелеу, салыстыру тәсілдері қолданылды.

Зерттеу бірнеше кезеңнен тұрады. Алғашқы кезеңде зерттеу тақырыбы бойынша теориялық материалдар қарастырылып, шетелдік және отандық ғылыми зерттеулер басшылыққа алынды және зерттеудің мақсаттарымен міндеттері айқындалды.

Зерттеудің екінші кезеңінде қазақ әшекей бұйымдары атауларының сөзжасамдық сипаты талдауға түсті. Тілдік бірліктерге сөзжасамдық талдаулар жасалып, олардың сөзжасамдық сипаты анықталды.

Зерттеудің үшінші кезеңінде алынған зерттеу барысында алынған нәтижелер тұжырымдалып, қорытындыланды.

Талқылау мен нәтижелер. Қай халықты алсақ та, ұлттық киім, әшекей бұйымдары сол халықтың танымын аңғартып, тұрмыс-тіршілігін бейнелейді.

«Қазақ халқының рухани болмысы мен ой-арманының, қиял ғажайыбының нәтижесінен материалдық лексиканың құнарлы қабатын құрайтын қол өнері туындап отырған. Ұлт мәдениетінің болмысында осындай мол қабат зергерлік өнер лексикасында ерекше көрініс береді» [1, 140].

Ендеше байқағанымыздай, ұлттық киімдер мен әшекей бұйымдар атаулары – халық танымының көрсеткіші.

Зергерлер ежелден әйелдерге арналған зергерлік бұйымдарын алтын мен күмістен жасаған. Олар асыл тастардан, маржандардан көздер орнататын болған. Қазақ әйелдерінің кеудеге арналған әшекейлеріне тікбұрышты өңіржиек, доға тәрізді тұмар немесе бойтұмар жатады. Қыздардың шаштарының ұштарына байлаған әшекейі шолпы, шашбау деп аталды. Сонымен қатар, зергерлер бұдан басқа да шаш салпыншағын – шашбауды, сондай-ақ білезік, жүзік, сырға, қапсырма, ілгек, сәукеле әшекейі – шілтірді, түйме мен түрлі түйреуіш жасаған.

Әшекей бұйымдарға қатысты атаулардың сөзжасамдық сипатын қарастыратын болсақ, көбіне аналитикалық тәсіл арқылы жасалғанына көз жеткізуге болады.

Сөзжасамдық талдау үшін морфологиялық құрылым мен сөздің шығу тегін түсіну маңызды [2, 120]. Сөзжасамдық тәсілдер жөніндегі анықтамаларға назар аударсақ, «морфологиялық тәсіл деп түбір сөзге я туынды сөзге қосымшалар қосу арқылы жаңа сөз тудыру тәсілін айтамыз да, синтаксистік тәсіл деп түбір (я туынды) сөздердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі арқылы сөз тудыру тәсілін айтамыз», – дейді ғалым А. Ысқақов [3, 80]. Ғалым пікірімен сабақтасатын тұжырымды «Қазақ грамматикасы» академиялық жинақтан да кездестіреміз [4, 16]. Ғалым еңбегінде сөзжасамдық тәсілдің үш түрі көрсетіледі: «Сөйтіп, грамматикалық жолмен сөз тудырудың үш түрлі тәсілі бар, оның біріншісі – морфологиялық тәсіл, екіншісі – синтаксистік тәсіл, үшіншісі – морфологиялық-синтаксистік (я синтаксистік-морфологиялық) тәсіл» [3, 86].

«Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» еңбегінде қазіргі қолданыстағы сөзжасамдық тәсілдердің үш түріне жан-жақты түсінік беріліп, анықтамасы ұсынылған. Ғылыми еңбекте:

- 1) синтетикалық (морфологиялық),
- 2) аналитикалық (синтаксистік),
- 3) лексика-семантикалық тәсілдер

сипатталады [5, 64].

Сонымен бірге, зерттеуде әр сөзжасамдық тәсілге толық ғылыми негізде анықтама беріледі [5, 65-88]. Монографияда сөзжасамға аналитикалық тәсілге кең талдау ұсынылған. Аналитикалық тәсіл өте ежелгі тәсіл болып саналады және оның әлем тілдеріндегі орны егжей-тегжейлі сипатталған. Сонымен бірге түркі тілдерінің сөзжасамында белсенді жұмыс істейтін тәсіл екендігі дәлелденді. Қазақ тілінде аналитикалық тәсіл іштей 4 түрге бөлінеді: «біздің тілімізде аналитикалық тәсілдің мынадай түрлері бар:

- 1) сөзқосым;
- 2) қосарлау;
- 3) тіркестіру;

4) қысқарту» [5, 91]. Ал «Қазақ грамматикасында» (2002жыл) аналитикалық тәсіл сөзқосым, қосарлану, қысқарту тәсілдерінің мәнін, түрлерін, дамуын дәлелдеу арқылы толықтырылған [4].

Әшекейлерді ғалым Ж. Манкеева былайша топтастырады:

1. Киім-кешектегі әшекейлер: бас киімге тағылатын сәндік бұйымдар, үстіндегі киім-кешекке тағылатын әшекейлер, белдіктер.

2. Денедегі әшекейлер: шашқа тағылатын, мойынға, басқа, кеудеге, иыққа, қолға, аяққа тағылатын зергерлік заттар.

3. Тұрмыстағы әшекейлер: денсаулыққа пайдалы әшекейлер, сәндік әшекейлер, зат салатын сәндік бұйымдар. Әшекейді жасауда басты мәнге ие болатын ерекше тұсы әшекейдің түрлі асыл тастармен безендірілуі [6, 129].

Сонымен әшекей зат атауларын талдар болсақ, осы аналитикалық тәсіл белсенді қолданылғанын көреміз. Мысалы, шашбау атауы – шашты буатын бау деген екі сөзден аналитикалық тәсіл арқылы жасалғаны бірден байқалады. Өңіржиек – кеудеге тағылатын әшекей зат. Өңір және жиек деген екі сөздің бірігуі арқылы жасалған аталым. Елімізде қыздар мереке күндері мойын мен кеудеге сән ретінде әшекей таққан. Өңіржиек төртбұрышты немесе дөңес пішінді бірнеше күміс кесінділерден тұрады, олар бір-біріне жақын орналасқан бірнеше жұқа тізбектері бар сақинамен біріктірілген. Өңіржиек бала емізетін әйелдің міндетті әшекейі болып саналады, өйткені ол көз тиюден т.б. қорғайды деп есептелген. Сансыз өрнекті бөлшектермен, шашыраңқы өрнектермен безендірілген, бұл бөлік кейде көптеген салпыншақтармен күрделене түседі. Өңіржиек күміс моншақтар, оюлар, бұршіктер және асыл тастармен безендірілген.

«Тұмар – жас баланы, жаңа туған төлді көз тиюден, ауру-сырқаудан сақтайды деген ұғыммен ішіне құран сөзі жазылған, үшбұрышты мата не былғарымен тысталған дұғалық қағаз» [7].

«Ішінде дұға жазылған қағазы бар яки киелі саналатын түйенің түбіті бар үш бұрышты, төрт бұрышты немесе цилиндр формалы күміс шынжырлы, салпыншақты, үзбелі бауы бар, мойынға, киім сыртынан омырауға, қолтыққа тағатын алтын не күміс әшекей. Тұмар біздің тілімізге араб тілінен енгенде «дұға жазылған, үш бұрыштап бүктелген қағаз» деген мағынада жұмсалған» [8]. Тұмар

атауының этимологиясы бойынша қарасақ, «тума иер» – «туған жер» деген екі сөздің кірігуінен жасалған. Мұсылман діні келуіне байланысты тұмардың ішінде енді топырақ емес, дұға жазып салу салт-дәстүрі ауыстырған. Тұмарды жасау барысында қолданылатын материалына, безендіру әшекейіне қарай *алтын тұмар, тіллә тұмар, сіркелі қолтық тұмар, бойтұмар, жастық тұмар, қиық тұмар, лағыл тұмар* деп түрліше атау сөздердің тіркесуі арқылы қалыптасқан. Әшекей атауларының барлығы дерлік аналитикалық тәсіл арқылы жасалған. «Алтын тұмар – күміс бетіне сіркелеп, алтын жалатылған тұмар». Алтын және тұмар деген екі сөздің тіркесуі арқылы жасалған тұмар атауы. «Тіллә тұмар – алтынмен қапталған тұмардың бір түрі», «Сіркелі қолтық тұмар – бетіне сіркелеп өрнек салынған тұмар», «Бойтұмар – дұға, аят жазылып, мойынға тағылатын тұмар», «Жастық тұмар – төрт бұрышты түсті металдан жасалған көркем тұмар», «Қиық тұмар – сән үшін мойынға тағылатын, жалтырауық заттардан жасалған тұмар», «Лағыл тұмар – лағыл таспен безендірілген тұмар». «Үкіаяқ» – екі сөздің бірігуі арқылы жасалған тұмар атауы. Тұмар атауы тұрмыста да, көркем әдебиетте жиі кездеседі. Тұмар түрлеріне байланысты атаулар бүгінгі таңда сирек қолданыста.

Мен бір жыр жазсам шіркін,
бойтұмардай

Естігеннің жаны еріп, ой туардай.

Сезімі ғашықтардың бір-біріне

Тек қана сол өлеңмен айтылардай
(Сәуле Досжанова, Арман қала).

Мысалы, «тіллә тұмар» деген аталымдағы «тіллә» сөзі алтын, пұл деген мағынада поэзиялық шығармаларда кездеседі.

Сұлу қыз балиғатқа толғанынан,

Айттырушы көбейді жан-жағынан.

Қатын өлген саудагер тіллә шашып,

Айырды қызды сүйген арманынан
(Сәуле Досжанова, Арман қала).

Білезік – білекке тағылатын әшекейлі, сәнді бұйым. Білезік сөзі білек және жүзік (білекжүзік) сөзінің бірігуінен шыққан. Бұйымдар ішінде білезіктің түрі өте көп болған. Олар баулы шынжырмен қосылған сақиналары бар білезіктер, асыл тастан

көз орнатылған көзді білезіктер деп бөліне береді. Білезік түрлерінің атаулары бірнеше сөздер тізбегімен келген. Ұлтымыздың зергерлік өнеріне қатысты лексикасын егжей-тегжейлі зерттеп, оны халқымыздың тарихы мен мәдениетімен байланыстыра қарап, кешенді түрде талдаған ғалым – Р.Шойбеков. Оның еңбектерінде зергерлік өнердің тарихы, қазақрухани мәдениетіндегі орны, зергерлік бұйымдардың ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіндегі қызметі халқымыздың салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімдерімен сабақтастырыла қарастырылған [7]. Ал С.Қасиманов халқымыз ең қалаулы өнеріне балап, жоғары бағалаған зергерлік өнердің тарихын баяндаумен бірге зергерлік жұмыстың орындалу әдісі мен техникасына қарай түрлеріне, аталған өнердің басты, негізгі үлгілеріне тоқталады [9]. Білезіктер жасалуына, өрнектеріне қатысты *тапсалы білезік, үзбелі білезік, кавказ білезік, көзді білезік, жұмыр білезік, қос білезік, орама білезік, өрме білезік, бес білезік, ұрама білезік* деген түрлері бар. Профессор Ж.Манкеева: «Халық поэзиясында білезік әшекейлерімен байланысты сөздер жиі кездеседі. Мысалы, егер қолыңызда «Күмістелген тар білезік» немесе «Білекте бес білезік жарқырайды» десе, «*бұралған білезік*» ақ білегіне жарасымды..» деген өлең ұйқастарын жиі ұшыратамыз», - дейді [10, 74].

Білезік атауларының барлығы дерлік екі сөздің тіркесуі арқылы, яғни аналитикалық тәсілмен жасалған, күрделі аталымдар.

«*Бетмоншақ* – сәукеленің екі жағына, маңдайына салбырата қадап қоятын бірнеше қатар төгілмелі моншақ» [11].

«*Бетмоншақ* – сәукеленің екі жағына, маңдайына салбырата қадап қоятын бірнеше қатар төгілмелі моншақ. Оның екі түрі болады. Бірі – бірыңғай ірілі-ұсақты моншақтардан түзілсе, екіншісі – матадан тігіліп, моншақтар мата бетіне орналастырылады. Екеуінің де арасында күміс қозалар қадалады. Бетмоншақ белге дейін, тіпті одан да төмен түсіп тұрған. Бетмоншақ жас келіннің ұялшақ жүзін жартылай жасырып, бетін бүркемелеп тұрады. Сондықтан «ұялып тұр» деудің орнына «бет моншағы үзіліп тұр» деген. Халық арасында «Бет моншағы үзіліп,

қыздар келер сызылып..» деген өлең жолдары бар.

Сөзжасамдық сипатына келсек, *бет және моншақ* сөздерінің бірігуі арқылы жасалған күрделі сөз екені айқын көрінеді.

«*Жақмоншақ* – сәукеле, бөрік, бергек, кимешек сияқты әйелдер баскиімдерінің екі жақ самайлығына және маңдайының алдыңғы жиегіне қасқа түсіре, тізбелі шоқ жасап шілтерлеп тағылатын әшекей. Жақмоншақты зергерлер алтын, күміс қозаларын жібек жіптерге тізіп, асыл тастармен бұршақтап, үзбелеп жасайды». Сөзжасамдық сипатына келсек, жақ және моншақ сөздерінің бірігуі арқылы, яғни аналитикалық тәсіл арқылы жасалған.

«*Үкіаяқ* – жоғары жағына асыл тас орнатып, төменгі жағын күміспен күштеп, баскиімге, бесікке тағатын әшекей. Ертеде үкі киелі құс саналып, оның аяғын, қауырсынын тұмар орнына қолданған. *Үкіаяқ* сырға, шаштеңгелермен бірге сәукеленің де құрамдас бөлшегі ретінде пайдаланылған» [11]. Берілген мәтіндегі *бетмоншақ, жақмоншақ, үкіаяқ* – әшекей бұйым атаулары – аналитикалық тәсіл арқылы жасалған.

Гүлдарайым – бетмоншағын салбыратып, қарқарасын жарқыратып, жібек жамылғышын желбіретіп сәукеле киген – Бекболаттың сұлу тоқалы (С.Сматаев. Елім- ай).

Әшекей бұйымдар арасында шаш сөзінің тіркесуі, не бірігуі арқылы жасалған әшекей бұйым атаулары көп. Мысалы, *шашбау, шашқап, шаштеңге*. Бұл атаулардың үшеуі де аналитикалық тәсіл арқылы жасалған.

Одан кейін шілтер жапқыш жабатын, Кілтіңді алып *шашбауына* тағатын.

Содан сен де тымырайып тұрушы-ең, Құпияңмен алып жұрттың тағатын (Сәуле Досжанова, Арман қала).

Шаштеңге – күміс, алтын тиындарды тізбелеп жасаған шолпының бір түрі. Шаштеңгені қыздарға мезгілсіз жүрмеуі үшін тағып қояды. Өйткені, кешкілік оның сыңғыры қыз баланың әлі далада қыдырып жүргенін жан-жағындағыларға «хабарлап» тұрады.

Шашқап – шашты күннен, шаң-тозаңнан қорғайтын қымбат матадан жасалып,

сырты түрлі моншақ, жапсырмалармен безендірілген, екі өрімді шаштарға арналған бұйым. «Мақпал, шұға, барқыт, мауыты сияқты қызыл, қара, көк түсті матадан тігіледі. Желкеден белге жететіндей етіп жасалған шашқап ою өрнек, зермен, моншақтармен әшекейленеді де, шашты күнге күйден, шаң-тозаңнан сақтайды» [12, 98].

Метафоралықаталымарқылыжасалған әшекей бұйым атаулары да тілімізде молынан кездеседі. Сөздің ұқсастық қатынастары материалдық сыртқы түрінің басқа нысандарға ұқсастығымен танылады. Ұқсастық-ассоциативті ойлау үдерісінің өнімі. Осылайша, гносеологиялық аспект психологиялық аспектімен байланысады. Психологиялық тұрғыдан қолданыстағы атаулар, тілдегі сөздер жаңа түсініктер мен ұғымдардың пайда болуына түрткі болады. Атаулар мен заттардың бейнесінен жаңа ұғымдар, мағыналар пайда болады. Метафоралар, ассоциативті ойлаудың нәтижесі ретінде, кейде тек адам санасында жасалған бейнелердің ұқсастығынан туындайды. Заттардың әртүрлі белгілері сияқты, олардың пішіндерінің бейнесі де әртүрлі. Бейненің прагматикалық алғышартты баяндаушының тыңдаушыға берген идеясының әсерлі және түсінікті болуына байланысты метафоралардың пайда болуына жағдай жасады. Мысалға *есектас, бесқұлақ, танакөз* атауларын алуға болады.

Есектас – қырнап жасалған көк тас. Жас балаға көз тимесін деп қадап қояды.

Бесқұлақ – бастырма тәрізді бұйым. Бес күміс теңгенің ортасына асыл тас орнатып жасайды.

Танакөз – түйме тәрізді дөңгелек, асыл тасты, күмістен жасалған сәндік бұйым. Қыздардың тақиясына, бөркіне, омырауына, жағаға тағады.

Есектас, бесқұлақ, танакөз тілдік бірліктер сөзбе-сөз мағынасына сәйкес екінші мәнге ауысады. Атауларды қолдану негізінде олардың екі объект арасындағы байланысы сөйлеуде де сақталатынын атап өтеміз. Метафоралық атауларға тән екіжақтылық олардың қолданылуынан көрінеді.

Лингвистикалық алғышарттар бейнелерді жасау үшін тілдің символдық сипатының маңыздылығына байланысты. Яғни, сыртқы белгіге, тікелей мағынасы бар атаудың ішкі семантикалық құрылымына сүйене отырып, тілде ауыспалы мән пайда болады. Әрине, бұл алғышарттар сөздің мағынасын дамыту сияқты күрделі мәселені жан-жақты сипаттай алмайды.

Қазақ тілінде біріккен зат атауларының біршама бөлігі нысандардың сыртқы пішін ұқсастығын танумен метафоралы аталым арқылы жасалатыны байқалады. Шынайы болмыс нысандары ең алдымен адамның көру мүшесі арқылы айқындалып, айрықша белгілері ашылады. Бұл тілдік бірліктердің мағынасынан, ішкі құрылымның түзілуінен көрінеді. Мысалы, негіз-фрейм “сыртқы пішін” мақсат-фрейм “сыртқы пішін” ұқсастығы бойынша жасалған *танакөз* аталымын тана негіз-фреймі көз мақсат-фреймі арқылы түсіндіреміз. Тана фреймінде сиырдың көзі сыртқы пішіні бұл аталымда тана көз ақпараты мақсат-фрейм бұйымның сыртқы пішініне ассоциациялық ойлаумен ұқсату нәтижесінде ауысады. Аталым жасаудағы сөздің «*тананың көзіне ұқсас әшекей*» ішкі мағыналық құрылымы адам санасын бірден денотатқа бағыттайды. Яғни тіл бірлігінің бейнелілігі затты таңбалау үшін қызмет етеді де, оның лексикалық мағынасын нақты көрсетіп береді. «Тілдік бірліктердің жаңа мағыналары мен ұғымдарын қалыптастыруда ассоциация ойлау механизмінің негізгі тетігі болып табылады. Ол тілден тыс нысандардың қасиеттері мен адам санасындағы олар туралы түсініктерді байланыстырады» [13, 94].

Болмыстың шынайы формалары туралы түсінік адамның терең ойларының әрекеттері арқылы жасалады. Ұғымдарды тұжырымдамаларға түрлендіру бейнелер (образдар) арқылы жүзеге асырылады. Метафоралану кезінде бұл процестер адам санасында жүреді. Нақты заттар туралы түсінікке байланысты ұғымдар қалыптасады. Метафоралар – тілдегі бейнелі ұғымдардың өрнектері. Сөздердің көпмағыналылығы астарында түсінік негізінде қалыптасқан образды ұғымдар жатыр. Осылайша, метафораларды жасауға

ұйтқы болатын ұғымдар көбінесе нақты нәрселер негізінде жасалады. Өйткені адам санасындағы нақты заттардың ұғымдары мен тұжырымдамалары дерексіз объектілерге қарағанда берік орын алады. Осының арқасында олардың бейнесі де айқынырақ болады. Метафоралар – заттар не құбылыстар ұқсастығын бейнелеудің таптырмас тәсілі. Адам заттар мен құбылыстардың ұқсастығын және т.б., содан кейін олардың ерекшеліктерін іздей отырып жаңа атаулар, ұғымдар жасайды. Метафоралар сонымен қатар тілдегі уәждің жоқтығынан, бейнелі мағыналардың болмауынан және айқындылығынан алшақтау үшін қолданылады, яғни бейнелі атаулар бейнесіз атауларға қарағанда анағұрлым түсінікті және әсерлі қабылданады. Сонымен қатар, метафоралар ұлттық дүниетанымының, ойлау ерекшеліктерінің, тілдегі әлемнің көрінісін бейнелеудің үлгісі болады. Адам ойлауының ассоциативті механизмдері тілге, әсіресе тілдік бірліктерді құруға белсенді қатысады. Егер біз сөздердің пайда болу сипатына тереңірек үңілсек, онда олардың бейнесін байқаймыз.

Сәндік құралдарға *кемер белбеу, ақық сақина, құсмұрын сақина* т.б. алуға болады. «*Кемер белбеу* – негізі былғарыдан тігіліп, алтын, күміс әшекейлермен шектелген аса қымбат белбеу». «*Кемер белбеу* белге сән. Кемелді жігіт елге сән» мақал-мәтелі де тілімізде кездеседі.

Әшекейлер ішінде *сақинаның* түрі көп, жасалуына, түріне, қолданылуына байланысты түрлі атаулар кездеседі. Мысалы, металл түріне байланысты *алтын сақина, күміс сақина, қола сақина, жез сақина, темір сақина* болатын болса, *неке сақина* – салт-дәстүрге байланысты аталған. Сонымен қатар, тілімізде жасалуына, түріне қатысты *ақық сақина, сіркелі сақина, тасты сақина, бұрма сақина, балдақ сақина, моншақты сақина, Кавказ сақина* деген атаулар бар. «*Ақық сақина* – кішкентай ақық қондырылған сақина», «*сіркелі сақина* – бетіне ұсақ түйіршіктерден сірке өрнек салған сақина», «*бұрама сақина* – алтын, күмісті есіп жасайды», «*тас сақина* – шыныға орнатылған тас сақина», «*моншақты сақина* – моншақ қондырылған сақина», «*құсмұрын*

сақина – үсті дөңестеу келген сақина», «*шынар сақинасы* – бетіне ұсақ дәндерден жасалған сірке үлгісін қолданатын сақина» [14]. Сақина түрлеріне қатысты атаулардың барлығы дерлік аналитикалық тәсіл арқылы жасалғанын көреміз.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған әшкей атаулары да тілімізде біршама. Сөзжасамның синтетикалық тәсілі – синтез (қосу, жапсыру, біріктіру) сөзінен жасалған. Яғни түбірге жұрнақ қосу арқылы жаңа сөз жасау. Жұрнақтардың бәрі бірдей жаңа сөз жасай бермейді, сөзжасамдық жұрнақ болуы шарт. Тіліміздің сөз тудырым құрылысының тағы бір негізгі тұлғасы қосымша, атап айтқанда, сөз тудырушы жұрнақтар тілдің сөзжасам жүйесіндегі негізгі тұлғалардың бірі. Сөз тудырушы жұрнақтардың тілді жаңа сөзбен байытуда атқаратын қызметі өте зор. Ол сөзжасамдағы синтетикалық тәсілдің шешуші тұлғасының бірі. Тілімізде сөз тудырушы жұрнақтар өте көп. Ол қазақ тілінің барлық даму кезеңінде болған десек, қателеспейміз.

Зерттеу барысында әшекей атауларын жасауда етістіктерге -ма, -ме қосымшасы жалғану арқылы жасалған атаулар бар екенін анықтадық. Бұдан етістікке жалғанған -ма, -ме жұрнағының үлесі басымырақ екеніне көз жеткізуге болады. Мысалы: *қапсырма, қаусырма, тістестірме, жапсырма, бастырма, жарма, жақтама* т.б.

«*Қапсырма*» сөзі қаусыру сөзінен туындаған. Ғалымдар тілдің даму тарихында п/б/у дыбыстарының алмасуы жиі кездесетіндігі айтылған. Оны қазақ зергерлері қыз-келіншектер киімін сәндеу үшін жасаған. Қапсырманы қымбат бағалы металдардан әшекейлеп, асыл тастардан көз орнатып жасайды. Қапсырма ілмек, сақина тәріздес екі бөлшектен тұрады.

«*Бастырма*» – қазақтың ұлттық киімдеріне түйме орнына тағатын, яғни қапсырма сияқты, қамзолға түйме сияқты қадайтын әшекей заты.

«*Жарма*» – әйел көйлегінің алдыңғы жақ өңіріне тағып қоятын, жапырақ бейнесіндегі қос жылтыр, сәндік зат.

Сәукелеге тағатын зат, інжу, маржаннан жасалған төгілме моншақ «*жақтама*» деп аталады. «*Жақтама*» – атауы да -ма жұрнағы арқылы жасалған.

«Тістестіріме» – деген аталымда «тістестірі» туынды етістігіне *-ме* жұрнағы жалғану арқылы бұйым атауы жасалған.

Әшекей бұйымдар атауын жасаудат *-ға* жұрнағының да басым болатынын айтқан орынды. Мысалы «сырға» атауының түбірі – «сыр». *Алтын сырға бап жүрсін әр құлақта* (Мәшһүр Жүсіп, 93); *Сүйіндіктің ағасы Алтыннан салған сырғасы* (Мәшһүр Жүсіп, 33). Сыр араб тілінде құпия, жасырын сыр деген мағынаны береді.

Жүзік атауының сөзжасамдық моделіне келсек, жүз түбіріне *-ік* жұрнағының жалғануы арқылы жасалса, жаулықтың шекелігіне, сәукелеге қадайтын жарты ай немесе жұлдыз тәрізді әшекейді «айшық» деп атайды. Сөзжасамдық моделі: ай түбіріне *-шық* жұрнағының жалғануы арқылы жасалған.

-Ша жұрнағынан жасалған «маңдайша» да сәукелеге тағатын әшекей зат.

Сонымен, әшкей зат атауларының басым бөлігі аналитикалық тәсіл арқылы жасалған. Синтетикалық тәсіл арқылы әшекей атауларын жасауда *-ма*, *-ме* жұрнағы өнімді қызмет атқарған.

Қазіргі таңда әйелдер әшекей зат атауларын қарастыра болсақ, көбі кірме сөздер болып келеді. Мысалы, шокер, тиара, брошь, ободок, т.б. Шокер-мойынға тағатын әшекей түрі. «Шокерлер бірнеше жыл қатарынан танымал болды. Олар былғары, атласты, ашық немесе кішкентай моншақтардан жасалады. Ерекше материалдардан, мысалы, ағаштан немесе үлпектен жасалған шокер сияқты әшекейлерді атап өткен жөн». Қолданысқа енген әшекей бұйымдардың қазақша баламасын беру, қолданысқа енгізу бүгінгі күннің мәселелер қатарын құрайды.

Қорытынды. Тіл мен мәдениеттің көрсеткіші болған ұлттық зергерлік бұйымдар атаулары – тіл қазынасының бір саласы және қазіргі кезде қолданыста

жоқ кейбір байырғы сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын ашатын мәдени-тарихи деректер көзі.

Қазіргі таңда, біздің ойымызша, қазақ қолөнерін жан-жақты зерттеу ғылым үшін де, өмір үшін де үлкен маңызды тәжірибе. Біздің ойымызша, ұлттық мәдениетті зерттеу, білу бүгінгі күннің талабы [15, 7].

Әшекей бұйымдарға қатысты атаулардың сөзжасамдық сипатын қарастыра келе, көбіне аналитикалық тәсіл арқылы жасалғанына көз жеткіздік. Мысалы, шашбау, шашқап, шаштеңге, есектас, бесқұлақ, танакөз, т.б. бірігу арқылы жасалған. Екі сөздің тіркесуі арқылы моншақты сақина, бұрама сақина, ақық сақина, сіркелі сақина, алтын тұмар, тіллә тұмар, сіркелі қолтық тұмар, жастық тұмар, қиық тұмар, лағыл тұмар, т.б. атаулары жасалған.

Әшкей атауларын жасауда *-ма*, *-ме*, *-шық*, *-ша*, *-ік*, *-ға* жұрнақтары белсенді қолданылғанын көреміз. Мысалы, қапсырма, бастырма, жақтама, жүзік, сырға т.б.

Қазіргі кезеңдегі әйелдер әшекей атауларының көбі кірме сөздерден тұрады.

Мысалы, шокер, тиара, брошь, ободок, т.б.

Қорыта айтқанда, ғасырлар бойы жинақталған тәжірибе тіл арқылы сақталады және тіл арқылы толықтырылады. Адамзаттың санасында жинақталған білім қажет болған жағдайда әртүрлі мақсаттарда қолданылады.

Метафора бұл білімді қолдануда, білім категориялары арасында ауысулар жасауда өте белсенді. Метафораның аталым жасау қасиеті тілдің барлық салаларында кеңінен қолданылады. Жалпы метафора – когнитивті көзқарас тұрғысынан мұқият зерттеуді қажет ететін құбылыс. Әшекей бұйым атауларын жасауда метафора арқылы аталым жасау тәсілінің де орны бар екенін көреміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Күркебаев К.Қ. Қазақ тілінің рухани және материалдық лексикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 191 б.
2. Natanael Y.T., Septiani F., Johan M. Word Formation Analysis in Elon Musk's Tweets and Replies: Morphological Approach // Proceeding of Research on Literary, Linguistic, and Cultural Studies. – 2022. – Vol. 1. – P 120-135.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 384 б.
4. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 2002. – 263 б.
5. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 268 б.
6. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.
7. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 1997. – 368 б.
8. Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1991. – 88 б.
9. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1969. – 248 б.
10. Манкеева Ж. Этнолингвистикалық өрімдер. – Алматы: Ғылым, 2014. – 397 б.
11. Мұратқызы Қ. Сән беріп сәукелесі хас сұлуға // Еңбекші қазақ [Электрон. ресурс]. Сәрсенбі, 29 Шілде 2020. – URL: <https://mezet.org/madeniet/dast-r/item/9399-san-berip-saukelesi-khas-s-lu-a.html> (қаралған күні: : 09.11.2022).
12. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті.– Алматы: «Алматы кітап баспасы», 2018. – 384 б.
13. Склярёвская Г. Н. Метафора в системе языка. Санкт-Петербург: Санкт-Петербург. изд. фирма, 1993. – 150 с.
14. Әбжан Г.М., Абылханова Г.А. Қазақтың зергерлік әшекей бұйымдарының ұлттық мәдениетіміздегі орны //Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Көркемөнер білім беру: өнер – теориясы – әдістемесі» сериясы. – 2015. - № 2(43). -28 б.
15. Mangazina Z., Berkimbayeva S., Moldabayeva M., Minayeva A. Linguistic image of the Kazakh worldview in the national ornament. // Innovaciencia. 2022; 10 (1): 1-8.

References

1. Kurkebaev K.K. Qazaq tilinin ruhani zhane materialdyq leksikasy [Spiritual and material lexicon of the Kazakh language] (Almaty, Kazak universiteti, 2020, 191 p.). [in Kazakh]
2. Natanael Y.T., Septiani F., Johan M. Word Formation Analysis in Elon Musk's Tweets and Replies: Morphological Approach, Proceeding of Research on Literary, Linguistic, and Cultural Studies, 1, 120-135 (2022).
3. Yskakov A. Qazirgi qazaq tili. Morfologiya [Modern Kazakh language. Morphology] («Mektep», Almaty, 2014, 98 p.). [in Kazakh]
4. Qazaq tilinin grammatikasy [Grammar of the Kazakh language] («Gylym», Almaty, 2002, 263 p.). [in Kazakh]
5. Qazirgi qazaq tilinin sozzhasam zhuiesi [Word formation system of the modern Kazakh language] («Gylym», Almaty, 1989, 268 p.). [in Kazakh]
6. Mankeeva J.A. Madeni leksikanyn ulttyq sipaty [National character of cultural vocabulary] («Gylym», Almaty, 1997, 272 p.). [in Kazakh]
7. Qazaq dasturli madenietinin enciklopediyalyq sozdigi [Encyclopedic Dictionary of Kazakh traditional culture] («Sozdik-Slovar», Almaty, 1997, 368 p.). [in Kazakh]
8. Shoibekov R. Qazaq zergerlik onerinin sozdigi [Dictionary of Kazakh jewelry art] («Gylym», Almaty, 1991, 88 p.). [in Kazakh]
9. Kasimanov S., Qazaq halqynyn koloneri [Crafts of the Kazakh people]. («Kazakhstan», Almaty, 1969, 248 p.). [in Kazakh]
10. Mankeeva J.A. Etnolingvistikalyyq orimder [Ethnolinguistic braids]. («Gylym», Almaty, 2014, 397 p.). [in Kazakh]
11. Muratkyzy K. San berip saukelesi has suluga [Give fashion to the most beautiful] (Enbekshi kazak) [Working Kazakh], Wednesday, July 29, 2020 [Electronic resource]. Available at: <https://mezet.org/madeniet/dast-r/item/9399-san-berip-saukelesi-khas-s-lu-a.html> (Accessed: 09.11.2022).

12. Kenzheahmetuly S. Qazaq halkynyn turmysy men madenieti [Lifestyle and culture of the Kazakh people]. (Almaty book publishing house, Almaty, 2018, 384 p.). [in Kazakh]
13. Sklyarevskya G.N. Metafora v sisteme yazyka [Metaphor in the language system] (St. Petersburg Publishing House firm, St. Petersburg, 1993, 150 p.). [in Russian]
14. Abzhan G.M., Abylhanova G.A. Qazaqtyn zergerlik achekei buiymdarynyn ulttyk madenietimizdegi orny [The place of Kazakh jewelry in our national culture], Abai atyndagy KazUPU Habarchysy, «Korkemoner bilim beru: oner – teoriasy – adistemesi» seriasy [Bulletin of Abai KazN, “Art education: art-theory-methodology”, 2(43), 22-28 (2015)]. [in Kazakh]
15. Mangazina Z, Berkimbayeva S, Moldabayeva M, Minayeva A, Linguistic image of the Kazakh worldview in the national ornament, Innovaciencia 10(1), 1-8 (2022).

Ш.Б. Саликжанова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Словообразовательный характер названий женских украшений

Аннотация. Ювелирные изделия, – это национальное произведение искусства, которое развивалось и формировалось веками, передавалось из поколения в поколение, неиссякаемый источник традиционного и народного творчества. Каким бы ни был народный промысел, его история тесно переплетена с социальной структурой, обычаями и традициями.

Ювелирные изделия – это реликвия, бережно хранящая неповторимость художественных образов, и вне зависимости от того, сколько веков прошло, она передается из поколения в поколение как наследие. Это искусство представляет собой не только особую ценность в нашей национальной культуре, но и, с одной стороны, занимает место в богатом лексическом фонде нашего языка. С другой стороны, как показатель духовно-философских и эстетических взглядов очень важно в воспитании подрастающего поколения в национальном духе, в овладении народным творчеством и традициями. Прикладное искусство в нашей национальной культуре отражает гармоничное развитие истории нашего народа, его национального самосознания, мировоззрения.

Цель исследования - выявить словообразовательный характер названий ювелирных изделий. В статье для этой цели проводится анализ, на основе которого подтверждается, что большинство имен, связанных с женской модой, созданы с использованием аналитического подхода. В нашем языке некоторые декоративные имена употребляются редко, поэтому бывают случаи, когда они являются устаревшими словами, а иногда их значение можно понять только в контексте текста. Поэтому говорится о важности лингвистического анализа названий декоративных изделий.

Ключевые слова: аналитический метод, словообразование, лингвистический анализ, духовная и материальная культура, номинация, этимология.

Sh.B. Salikzhanova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The word-formation character of women jewelry nominations

Abstract. Jewelry is a national work of art that has been developed and shaped over the centuries, passed down from generation to generation, an inexhaustible source of traditional and folk art. Whatever the folk craft, its history is closely intertwined with the social structure, customs and traditions.

Jewelry is a relic that carefully preserves the originality of artistic images, and regardless of how many centuries have passed, it is passed down from generation to generation as a legacy. This art is not only a special value in our national culture, but also, on the one hand, takes place in the rich lexical fund of our language. On the other hand, as an indicator of spiritual, philosophical, aesthetic views, it is very important in raising the younger generation in the national spirit, in mastering folk creativity and traditions. Applied art in our national culture reflects the harmonious development of the history of our people, its national identity, worldview.

The purpose of the research is to reveal the word-formative nature of jewelry product names. The article makes an analysis for this purpose, on the basis of which it is confirmed that most of the names

related to women's fashion were created using an analytical approach. In our language, some decorative names are rarely used, so there are cases where they are obsolete words, and sometimes their meaning can be understood only within the context of the text. Therefore, it is said that it is important to make linguistic analyzes of the names of decorative products.

Keywords: analytical approach, word formation, linguistic analysis, spiritual and material culture, title, etymology

Автор туралы мәлімет:

Саликжанова Ш.Б. – 3 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Salikzhanova Sh.B. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.